

בין מקסם למקסם

ירון הראל

מחלוקת והסכמה ספרדים ומוסתעריבים בחלב

מבוא

יהודי ספרד נתפזרו לאחר גירושם מחצי האי האיברי ברחבי אגן הים התיכון. מפגשם עם התושבים היהודים הוותיקים בצפון אפריקה, באיטליה, ביוון, בטורקיה, במצרים ובארץ ישראל הביא לא אחת לעימותים ולמאבקים סביב שאלת מכנה הקהילות והנהגתן. מחלוקות פרצו גם בעקבות ההבדלים שבתפיסת ההלכה בין התושבים הוותיקים - 'רומאניזטים' או 'מוסתעריבים' - ובין המתישבים החדשים.¹ במשך השנים נטמעו הקהילות הדומאניזטיות הוותיקות כערים המרכזיות של האימפריה העות'מאנית בקהילות הספרדיות החדשות ואימצו את מנהגייהן ואת תרבותן. במצרים, בארץ ישראל ובסוריה, אמנם נטמעו הספרדים בקהילות המוסתעריביות הוותיקות ואימצו את לשונן, את לבושן ואת אורח חייהן אך המנהג הספרדי הוא שנתקבל גם על ידי המוסתעריבים.² בשני המקרים נתמזגו שתי הקבוצות והיו לאחת. מבחינה זו מהווה קהילת חלב, היא ארם צובה שבצפון סוריה, חריג מוחלט. בקהילה זו הוסיפו המוסתעריבים לשמור על מנהגיהם ועל זהותם הקבוצתית הייחודית עד למחצית הראשונה של המאה העשרים.³ לכאורה, נראה כי שתי הקבוצות הגיעו מלכתחילה לדרו קיום מתוך סובלנות הדדית (modus vivendi) כדרך של פשרה. זאת ועוד, המחקרים הרכים העוסקים בהתיישבותם של המגורשים כמזרח התיכון בכלל ואלו המעטים העוסקים בקהילת חלב לאחר הגירוש בפרט, מציירים תמונה כמעט אידיאלית של המפגש אשר התרחש כארם צובה בין המוסתעריבים הוותיקים ובין המגורשים זה מקרוב באו.⁴ אם אכן כך הם פני

1 על הגירת המגורשים לאימפריה העות'מאנית וייסוד הקהילות הספרדיות בה ראה: הקד, עמ' 460-464; ברנאי, עמ' 79. על המחלוקת במצרים למשל ראה: בורשטיין-מקובצקי, עמ' 200-203.

2 על היטמעות המוסתעריבים בארץ ישראל ובמצרים ראה: בן צבי וכן רוזן, עמ' 101.
3 המשך קיומן של קהילות דומאניזטיות בעלות צביון מיוחד כגון קהילות יאנניה, שירס, ארטה וקורפו לאורך מאות שנים מוסבר במחקר בעובדת היות הגורם הרומאניזטי הרוב המכריע בקהילה. ראה: בורשטיין, עמ' 38; הקר, עמ' 467. וראה להלן.

4 ראה למשל כהן-טאויל, עמ' 31-40; ברנאי, עמ' 79, בורשטיין, עמ' 39-40, 114. ההצגה האידיאלית של המפגש בין הספרדים למוסתעריבים בחלב מגיעה לשיאה בדכריה של זונשיין, עמ' 7 בקובעה כי: "לא היו חילוקי דעות הלכתיים בעניינים של שינוי נוסח,

הרבדים, תופעה יוצאת דופן זו בולטת עוד יותר על רקע העובדה שבקהילות רמשק וצידון, הקהילות הסוריות הסמוכות ביותר לקהילת חלב, התרחשו במאה השש-עשרה מאבקים מרים בין המוסתערבים הוותיקים ובין המתיישבים הספרדים החדשים.⁵ ננסה לשרטט כאן תמונה שונה של המפגש בין שתי הקבוצות הנזכרות בחלב, ובאמצעותה נשדטט את התחומים שבהם הוסיפו הספרדים והמוסתערבים בחלב להיבדל אלו מאלו ולעמוד על הגורם אשר אפשר את קיומן במקביל של שתי הקהילות הללו לאורך מאות בשנים.

התיישבות המגורשים בחלב

אמנם יהודים מספרד הגיעו לחלב שכצפון סודיה כבר קודם הגירוש בשנת 1492. היותה של חלב מרכז מסחרי גדול ועוברת קיומו של מרכז תורני חשוב בעיד משכו אליה זעיר פה זעיר שם סוחרים ותלמידי חכמים.⁶ עם זאת, עד לגירוש איננו יכולים להצביע על קיומה של קהילה ספרדית נפרדת בחלב. זאת ועוד, גם בשנים שלאחר הגירוש חלב לא היוותה אבן שואבת למתיישבים רבים מחצי האי האיברי. בשלב הראשון שלאחר הגירוש מערכת שיקוליהם של המגורשים באשר למתחזות הגידתם התחשבה כראש ובראשונה באפשרויות הכלכליות הקיימות במקום וכן בתמיכה החברתית שאותה יכלו לקבל מן החברה היהודית הסובבת. מכיוון שכך, אלו מבין המגורשים אשר חיפשו הזדמנויות כלכליות לא הוצרכו להרחיק נדוד עד לחלב והתיישבו בערים קרובות יותר לארץ מוצאם. שיקול אחר לבחירת מקום המגורים החדש היו הציפיות המשיחיות והרצון לשוב לארץ ישראל.⁷ לכן קהילות סוריה לא נתפסו מלכתחילה כיעד להגירה אלא כמקומות מעבר ושהייה זמנית בדרך לארץ ישראל. כיטוי לכך ניתן לראות בעדותו של הרב לוי בן חביב, אף הוא מן המגורשים, שעבד בחלב בשנת 1522/3 ושהה בה מעט: "בהיותי הולך לדרכי דרך הקדש, התגוררתי פה חאלב יע"א [יגן עליה אלוהים] ומצאתי בה אנשים נבונים וחכמים קובעי

סגנון ומנהג ולא הקימו [הספרדים] 'קהל נפרד' אצל ביינארט מובאים מאמרים מיוחדים על תפוצת יהודי ספרד בצפון אפריקה, מצרים, ארץ ישראל, אטליה, צפון מערב אירופה והעולם החדש ואילו התפוצה הספרדית בסודיה זוכה רק לאזכור שולי במאמריהם של הקר וברנאי. רק לאתרונה הועמדה תמונה אירילית זו בסימן שאלה. ראה: אילן, עמ' 22.

5 בדמשק נוסדו במאה השש-עשרה שתי קהילות אירופיות, ספרדים וסיציליאנים. על המאבקים בין שתי הקהילות הללו לקהילה המוסתערבית ראה: ריבלין, עמ' 87-88, 92-94. על המאבקים בצידון ראה: פינטו, דף א ע"ב, סי' א.

6 רוגמה מובהקת לכך הוא הרב שמואל בר ניסים מסנוח שניהן כראש הישיבה ונמנה עם ראשי הקהל בחלב במאה השלוש-עשרה. מוצא משפחתו היה כפי הנראה מטוליטולה שבספרד משם עקר לסיציליה ולבסוף נשחקע בחלב. רוגמה אחרת הוא הרב שמואל כהן-צוק שפעל בחלב במאה השש-עשרה. נראה שמשפחתו עקרה מקסטיליה עוד לפני הגירוש. על קהילת חלב במאות הסמוכות שלפני הגירוש ראה: שטראוס, עמ' 117-120, 425-427.

7 על ארץ ישראל כיעד הגירה ראה בהרחבה רוד ודד, עליה. כן ראה: בן ששון, 227.

עיתים לתורה ולומדים בכל יום הלכה בפד'ן] אלו נערות ולמדתי בחברתם באהבה וחיבה".⁸ מיהם אותם אנשים, ספרדים או מוסתערבים, אין הרלב"ח אומר במפורש. אולם מכוח הדברים המציגים פגישה עם אוכלוסייה שהכותב לא הכיר קודם לכן, אין זה מן הגמנע להסיק כי ברבע הראשון של המאה השש-עשרה לא הייתה מושבה ספרדית ניכרת בחלב וכי ההנהגה הרוחנית והחברתית של המאה השש-עשרה לא הייתה מושבה הרלב"ח הייתה בעיקרה מוסתערבית. אליהו אשתור כבר הראה כי במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה הייתה בחלב קהילה גדולה וחשובה ובה מספר ראוי של תלמידי חכמים.⁹ דומה כי בשלב זה תלמידי חכמים ספרדים בעלי שיעור קומה העדיפו, כפי שעשה הרלב"ח עצמו, להמשיך לארץ ישראל וכעיקר לצפת.¹⁰ בשנת 1525 עדיין לא היה קיים בחלב בית דין ספרדי והציבור הספרדי נזקק לשירותיו של בית הדין המוסתערבי המקומי בראשות 'הדיין'.¹¹

משפחת 'הדיין'

בראש הקהילה המוסתערבית בחלב עמדו במשך שנים רבות אישים ממשפחת 'הנשיא' שהתייחסה לדוד המלך.¹² במשך הדורות נשתנה שם המשפחה ל'הדיין'. כך מתאר זאת הרב משה דיין:

נדע ביהודה וישראל כי אנתנו צעירי הצאן משפחת הדין מורעא דוד מלכא קא אתינא ובידינו יחוס מזמן קדמון. ומשנים קדמוניות היה כל מורה צדק אשר בארץ הוא ממשפחת הדין. ומאז הייתה נקראת משפחתנו משפחת הנשיא על שם הנשיאות אשר נוסדה לזרע דוד אתרי יהויכין ואחרי ימים הייתה נקראת משפחת הדין על שם הדין המורה צדק היושב על כסא דין להורות את החוקים ואת המשפטים לכל יושבי הארץ.¹³

במאה השש-עשרה כבר היה התואר הרשמי של ראש קהילת חלב 'הדיין'. תואר זה ומשרת הדיינות עברו בירושה מאב לבנו. על מנת למנוע את תלותו של הדיין בציבור, וכייתוד כדי שלא ישא פניו לגרולי הקהל, שולמה משכורתו מן התרומות אשר נידבו יחירי הקהל בעת עלייתם לקרוא בתורה. סמכותו של הדיין על בני הקהילה הייתה

- 8 רלב"ח, דף ל"ג ע"א. על סוריה כארץ מעבר בדרךם של המגורשים לארץ ישראל ראה: שטראוס, עמ' 442-443.
- 9 על תלמידי החכמים שהיו בחלב במאות הסמוכות לגירוש ראה: שטראוס, עמ' 119-120, 425-427.
- 10 מבחינה זו הייתה דמשק שונה מחלב. עושרה של העיר והאפשרויות המסחריות שהיו בה בנוסף לקרבתה המדינית לארץ ישראל וסמיכותה לצפת הביאו מגורשים רבים להיאחז בה. ראה: ריבלין, עמ' 80-81.
- 11 ראה למשל רלב"ח, דף לג ע"א, ס"י קלד.
- 12 על פי מה שכתב השר"ר ר' חייא דיין, משפחה זו ישבה בתחילה בדמשק. ראה: בן נאט, עמ' לג-לד.
- 13 דיין, הקדמת ייחוס משפחת בית דוד (ללא ציון העמוד).

מוחלטת. בשל הכבוד הרב לנושא המשרה, אך גם כדי להגדיל את מקורות הכנסות, נהנה הדיין מכיבודים רבים וממתנות על תחומים מסוימים:

ובל שטר שדוכן וכתובות כחורים ואלמונים ופרזבולות בשנת השמיטה וגביית כתובה היה כותב הדיין והוא הוא משביע בכתר תורה לכל מי שיתחייב שכרועה בדין¹⁴ וגם הלבשת ספר תורה שמלכישים בשבתות וימים טובים וערב יום הכפורים היה המורה צדק מכבד לכל מי שיתרצה והיו נותנים לו איש כמתנת ידו וגם היה אומר בליל יום הכפורים כל נררי ומכבדיל במרצאי שכת בבית הכנסת ומערב עירוכי תבשילין כיום טוב על מי ששכח לערוב והיה הוא העולה לספר תורה בשירה¹⁵ ועשרת רבנות וחתן תורה והוא היה שלח אתרוגים ולולבים לכל עיירות הסמוכות וביום שמחת התורה נותנין הקפה שביעית שהיא נגר רוד לאחר שהוא ממשפחת רוד לכבוד רוד המלך עליו השלום.¹⁶

נראה אפוא בעליל כי כאשר הגיעו מגורשי ספרד לחלב הם מצאו הנהגה ותיקה בעלת סמכות רחבה, 'מארי ראטרא', שלא ששה לוותר על ההכרה בה כראויה להנהגת הקהל מחר גיסא, וכודאי שלא רצתה לוותר על הפריווילגיות הרבות שמהן נהנתה, אשר שימשו לה מקור לא אכזב של הכנסה רבה מאידך גיסא.

ההזדקקות של הקהל הספרדי ההולך ומתהווה לבית הדין המוסתערכי המקומי לא נעשתה על מי מגוונות עובדות קיומו של מרכז רוחני ספרדי בעל שיעור קומה בצפת גימד את שיעור קומתו של הדיין המוסתערכי בחלב בעיני בעלי הדין הספרדים שפסיקותיו לא הלמו את ציפיותיהם. הללו פנו לתכמים הספרדים בצפת בניסיונות לערער את פסיקתו של הדיין. היו בין רבני הספרדים בצפת שלא נמנעו מלהתערב ולפסוק דין בניגוד לקביעת הדיין המוסתערכי. אחרים לא ראו התערבות שכזו בעין יפה. כך למשל על טענות שהעלו בסתר בשנת 1526 נגר בית הדין המוסתערכי ראשי משפחות ספרדיות מחלב, וביניהם יעקב אבוהב, משה קאטאלן, יצחק אילארו דיקורדובה ואחרים, הגיב הרב יעקב כירכ בפסיקה נגד הדיין המוסתערכי, מבלי לשמוע את עמדתו, תוך שהוא מטיל בו דופי. לעומת זאת, הרב לוי בן חביב, שכאמור לעיל הכיר את שבבת תלמידי התכמים המוסתערכים, התנגד לכל מעורבות של חכמי צפת הספרדים בענייני בית הדין המוסתערכי בחלב. בתגובתו על פסיקת הרב יעקב כירכ הוא איננו חוסך ממנו את ביקורתו על שהעדיף את גרסת הספרדים:

ראיתי דברי התכמים הזה והעולה לי מהם מדותיו הבלתי שלמות לזלזל בכבודן הבריות ואפילו שיהיו כשרים וחכמים ולתת בהם דופי לומר שאינם יורעים כי בזה הוא מתכבד הן הסו את לבבו להשיב במקום שלא היה ראוי להשיב מדרך

14 הכותה היא להשבעה על "כתר ארס צובה". על המסורות והאמנות הקשורות בכתר ראה: שמוש, עמ' 89-96.

15 היא "שירת הים" בספר שמות, פרשת בשלח.

16 דיין, הקדמת ייחוס משפחת בית רוד (ללא ציון העמוד). וראה גם פינטו, רף ג ע"ב, ס"ר.

הצדקות והיושר... מן הראוי היה לזה החכם שלא להשיב לענין הדין הנראה אליו אלא שיכתוב לבית דין קהל קדוש צובה יצ"ו [ישמרם צורם ויחיים] והחכמים הנזכרים... ואף כי באו חתומים בשאלה קצת יחידים מהקהל קדוש מהספרדים יצ"ו עם כל זה כיון שהרבר היה נסתר מהכית דין הנזכר והיה כנגדם כמבואר בשאלה בכירור בדאי לא היה ראוי להשיב לאותה שאלה.¹⁷

מריבות ומחלוקות

ביטחוננו העצמי של הציבור הספרדי הלך וגבר ככל שגילה קהילת המתיישבים החדשים. דומה כי מעולם לא עלה היסוד הספרדי במספרו על היסוד המוסתערבי.¹⁸ עם זאת, נראה כי לקראת מחצית המאה השש-עשרה הלכה ונוצרה בחלב קהילה ספרדית בעלת אפיונים מובהקים של שפה ומנהגים. התגבשות המסגרת הספרדית הייחודית באה לידי ביטוי מובהק בייסודו של בית דין קהל קדוש ספרדים.¹⁹ כך מתאר הרב משה ריין את היווצרותה של המסגרת הקהילתית הספרדית במקביל לזו המוסתערבית:

ובאשר היה גורש אספמיה ובאו כמה בעלי בתים לגור בארץ עמרו ונחלקו ונעשו לקהל בפ"ע [בפני עצמם] והיו מושיבין מורה צדק לעצמם לדין ולהורות להם לבני גורש הספרדים לעצמם והדין היה דין לפני קהל קדוש מסתערבים כמאז ומקדם וכל אחד נזהג שדרתו על בני קהלו.²⁰

ייסודו של בית דין ספרדי מעיד כי גם תלמידי חכמים בעלי שיעור קומה החלו מתיישבים בחלב. עם זאת הקהילה הספרדית בחלב הוסיפה לשמור על זיקה חזקה למרכז הספרדי הגדול שנוצר בצפת ופנתה אליו לסיוע הלכתי ומשפטי. במאה השש-עשרה עדיין הייתה השפה הספרדית שפת הריכוד, כפי שעולה משאלות שנשלחו לרבני צפת, שקצתן בשפה הספרדית-היהודית.²¹ משנתחזקה הקהילה הספרדית והונחו קווי היסוד לארגונה ולאי תלותה כקהילה המוסתערבית החלו הספרדים מעלים תהיות וזרעורים על תחומים שונים שהיו מקובלים ואף מקודשים בחלב מימים ימימה. להלן נעסוק בשני עניינים שעוררו את אש המחלוקת בין הספרדים למוסתערבים בחלב. העניין האחר הוא שאלת בשרותו של מקווה הטהרה בעיר,²² והאחר נוגע לבית

17 רלכ"ח, דף לג ע"ב, סי' קלד.

18 שטראוס, עמ' 492, מעריך בלא יותר מארבע מאות משפחות את מספר המגורשים שהתיישבו במצרים וסוריה גם יחד בשנים האחרונות של השלטון הממלוכי. מכיוון שחלב לא הייתה בדרך כלל יעד מדכוזי להגירה, סביר להניח שגם אם היסוד הספרדי שבה היה גדול, המוסתערבי הוסיף להיות גדול ממנו.

19 קארו, עמ' יט, שאלה ד.

20 דין, הקדמת ייחוס משפחת בית רוד (ללא ציון העמוד).

21 ראה למשל קארו, עמ' יט, שאלה ד; אלשיך, דף כו ע"ב, סי' מ"ד.

22 המקור שעליו אנו מסתמכים בדיוגנו על מקווה הטהרה הוא קארו, אבקת, סי' נב-נג. סביב זיהוי הקהילה הנדונה בשאלות אלו נפלו שיבושים רבים. ראה למשל רחאניס, ב,

הבנסת העתיק שכה. כך מתאר את השתלשלות המאורעות הרב אלעזר בן יוחאי ששהה בחלב זמן מה:²³

באו קצת מאנשי ק"ק [קהל קרוש] ספרדים י"ה [ישמרם השם] וספרו לי על הנין [צ"ל ענין] הטכילות שנסוניהם היו מתרעמו'נת] אליהם כאומרם כי לא היה במקוה שיעזר לטכילה. והי כאומרם אלי יום ויום הלכתי וספרתי הרבנים לזקן הרייך י"ה פעם אחר פעם ולא שת לבו לתקן ולרעת האמת. והחכם מרביץ תורה²⁴ של ק"ק בקהל ספרדים כמוהר"ר [כבוד מורנו ורכינו הרב רבין משה כלץ²⁵ י"ה להייתו עלוב ונדרף מקהל מסתערבים אין לו פה לדבר ולא מצח להרים ראש והוא ירא וחורר [צ"ל חרר] מהם מרוב האיומים והגזומים שמאיימים ומגזמים אותו בעש"ג [בערכאות של גויים] ואפי' [לן] הקהל כולו הם עלובים ונרדפים מהם... כאופן שאין להם כח להעמיד האמת ולכן לא היה יכולת ביד החכם הנד' ולא ביד הקהל יצ"ו לעשות שום דבר לא בתיקון הטכילות ולא בתיקון העירובין...²⁶

התמונה העולה מעדות זו היא של 'קהל' ספרדי קטן אך מאורגן שכראשו כבר עומד 'מרכיץ תורה' משלו, אך הלה אינו זוכה לכבוד, ולרכיו אין משקל רב בעיני 'הרייך' המוסמכרבי המקומי. האחרון לא נמנע אף מלגייס לעזרתו את השלטונות כאשר נראה לו כי הרב הספרדי מבקש להכריע בניגוד לדעתו או לשנות סדרים המקובלים מקדמת דנא בחלב. לכן, העומד בראש המאבק הספרדי נגד המוסתערבים במקרה הנדון אינו

עמ' 144-145, 210, המשייך את הבעיה לקהילת חמת, ושציפנסקי, עמ' שפה, המייחס את האירוע הנדון לקהילת חמת-טבריה. אחריהם נמשכו בורנשטיין, א, עמ' 273; דוד, עלייה, עמ' 160; כהן-טאויל, עמ' 33. אמנם, אשתור זיהה את מקום ההתרחשות בחלב, אך לא ייחס לכך משמעות רבה. ראה: שטראוס, עמ' 494, וראה שם הערה 8. כל זאת עד שבא ש"ז הבלך ובהערה צדדית וארוכה במאמרו "לתולדות משפחת אלכלץ", עמ' 645, הערה 7, התיר את הסבך והעמיד את הרברים על דיוקם, קרי התרחשות האירועים בגידונים בחלב ולא במקום אחר. וראה שם הפניותיו לספרות שגויה בעניין. בעקבותיו מיקמו גם חוקרים נוספים את האירועים הגידונים בחלב והוסיפו הוכחות לכך. ראה למשל חקר, השיפוט, עמ' 368-369; אילן, עמ' 25-26; למדן, עמ' 65. על ההוכחות המובאות אצל אילן ניתן להוסיף גם כי כינויו של ראש הקהילה המוסתערבית לאורכה ולרוחבה של השאלה המובאת בסי' נב, בתואר 'הרייך', מחזק את הקביעה כי מקום ההתרחשות היה בקהילת ארם צובה.

על הדב אלעזר בן יוחאי ראה: רחאניס, ב, עמ' 210.

בניהו, עמ' קא קבע כי "בחלב ובדמשק, שאליהן הגיעו ספרדים הרבה שקימו קהלים משלהם, לא נמצא 'חכם קהל' שייקדא בתואר זה [מרכיץ תורה. י"ה] שמה משום שלא הגיעו לידנו מקורות מספיקים מן התקופה הראשונה של המגורשים...". קהילת חמת אף היא לא נזכרת בספרו בהקשר זה.

על הרב משה בן אלעזר כלץ ראה: רחאניס, ב, עמ' 58 וכן הכלין, עמ' 645.

קארו, אבקת, דף לר ע"א, סי' נב.

הרב הספרדי המקומי, הרב משה כלץ, אלא רב ספרדי השווה במקום שהיית ארעי, הרב אלעזר בן יוחאי. מאידך גיסא, נראה ששני הרבנים הספרדים התחמקו על השאלה גם הם לא העריכו את הדין המוסתערי, שכפי הנראה כבר היה בא כימים. לאורך כל הטקסט הם אינם מזכירים את שמו המפורש אלא מכנים אותו 'הדין הזקן' ולא לחיוב.²⁷ מגוף השאלה עולה עוד כי הספרדים והמוסתערים היו שדוים מזה שנה במחלוקת קשה סביב בעיית אשת איש,²⁸ וכי נחלקו גם בשאלות עירובי החצרות ובעוד עניינים שאין הכותבים רוצים אפילו להעלותם על הכתב. עצמת המחלוקת הייתה כה גדולה, עד אשר מחבדי השאלה מציידים את קהילת חלב ככזו המצויה בשפל המדרגה: "...שעיד זו היא עיר פרוצה אין חומה ואין מקימה ומרמה לגדור גדר הפרצות הגמצאות בקרבה עד שכמעט נשתכחה תורת עירובי חצרות ושתפי מבראות העיר הזאת".²⁹ הרב אלעזר בן יוחאי סרען כי ניסה לדבר על לבו של הדין 'הזקן', אך הלה רק רגז יותר על ניסיתו של הרב הספרדי להעיר לו על דרכי הנהגתו את הקהילה ומוסדותיה. המאבק סביב ענייני המקוואות נחצצם משהלכו הרבנים הספרדים אלעזר בן יוחאי ומשה כלץ עם עוד שני ספרדים למדוד את המקוואות, כפי הגרסה בהיחבא. לרוע מזלם פגשו בחזרתם קברצת מוסתערים והללו בראותם בידי הרב כלץ את 'קנה המידה' שאלהו מיד מאין בא. הלה, שבלאו הכי פחר מן המוסתערים והבין כי נחפס, בחר בדרך של התקפה באומרו: "כאנו מלמדוד המקוואות ומצאנו אותם בלתי הגתים באופן שכל אשה שטבלי'ה] במקוואר[ת] ההן בעלה הוא בועל נידה".³⁰ על עלבון שכזה המוסתערים לא היו מוכנים לעבור בשתיקה. משסיפרו את הרברים לדין המוסתערי ועם הלה "וחרד חרדה גדולה והתחיל לחרור ריב באומרו 'כי עשו אותנו בועלי נידות'".³¹

27 אמנם, גם בחלב קיים היה התואר 'שייח'-זקן, לא במשמעות של גיל כרונולוגי אלא במשמעות של שופט ומנהיג, כפי שקיים היה אצל המוסתערים בארץ ישראל אולם מנימת סגנון הרברים נראה שלא לכך כיוונו הכותבים. על מחלוקת סביב מינוי שייח' בחלב ראה: מטראני, ח"ג, סי' לב, דף קיד ע"ב-קטו ע"א. על 'הזקנים' המוסתערים בארץ ישראל ראה: דחן, עמ' 75-76.

28 בגוף השאלה מובא משפט סתום הבא להבהיר מרוע היו הספרדים עלובים ונרדפים: "ממה שעבר עליהם אשתקד היוני אשר התזיקו בידו לעמוד באסור אשת איש עד היום". רחאניס, ב, עמ' 144 בנה סביב משפט זה 'דומק' שלם ואינני ירדע על מה הוא מסתמך. ונראה לי כי בעיית 'אשת האיש' הנזכרת קשורה אולי לשאלות האישות הקשות שצצו בגלל בעיות האנוסים וחזרתם ליהדות. ראה: שטראוס, עמ' 456-457. ייתכן ומדובר בהתרת עגונה שאותה נשא לאישה.

29 קארר, אבקת, דף לד ע"א, סי' נב. עניין החומה המוזכר כאן ייתכן שהוא מטאפורי כפי שניתן להבין מהמשך המשפט ואולי קשור הדבר להבדל שבהתייחסות לחומתה של חלב כפי שהדבר בא לידי ביטוי בהברלי המנהגים שבין שתי הקבוצות בפורים. המוסתערים נהגו מנהגי פורים גם בט"ו באדר ואילו הספרדים לא, וראה להלן.

30 שם, שם.

31 שם, שם.

מן הדברים הללו עולה כי בשלב זה המחלוקת יצאה מגדר של בעיה הלכתית נקודתית, וקיבלה בעיני המוסתערכים משמעות אחת: הספרדים מתגשאים ואין הם כוחלים בשום אמצעי להוציא שם רע על הציבור המוסתערכי ולפסולו מכל וכל. התוצאה הייתה תסיסה אנטי ספרדית חזקה ביותר. הרבנים הספרדים שפחדו, לאור ניסיון העבר, מן הצערים שינקוט גדם הדין המוסתערכי ביקשו לפייסו. בבראם אלי מצאדו כבית הקברות כשהוא סוקף בהמתן מוסתערכי זועם אשר ביקש לכלות כם את זעמו. ואכן, אחד מן המוסתערכים קילל וכמעט שהיכה את הרב אלעזר בן יוחאי, לולא הצילו אחד הנוכחים. תחושתם הקשה של הרבנים הספרדים לנוכח התנהגותם והתבטאויותיהם של המוסתערכים בני חלב באה לידי ביטוי כלשון שבה הם בחרו לתאר את הדברים. בעיני הקורא נוצרת מיד אסוציאציה של אנשי סדום למקרא תיאורו של הרב אלעזר בן יוחאי את ההתלהמות המוסתערכית: "...באומרם האחד בא לגור וישפוט שפוט עתה נרע לו".³² בשלב זה הבינו הספרדים את החשש המוסתערכי מפני מה שנראה כניסיון השתלטות של הספרדים וכדחיית דגלי בני משפחת דין מהנהגת הקהילה היהודית. לכן הציע הרב אלעזר בן יוחאי לדין שימדרו יחד את המקוואות "ואם אמת אתכם שאתם אומרים שהמקוואות הם שלמים הריני מקבל עלי לעמוד בנידוי שנה תמימה אם לא תתירו לי אתם ואם לאו תתקנו אותם כי אין כותנתינו להשתרד רק להרחיק האדם מן העבירה".³³ לכאורה נראה היה שהדעות נרגעו והדין והרב בן יוחאי אכן נגשו לבצע יחד את המידה. אולם רבנים שאמר הרב בן יוחאי בעת שחידפוהו בבית הקברות, מהם השתמע כאילו קילל את הדין המוסתערכי שלא יציא את חרשו, היו בעוכריו, ובזמן המידה ממש הסגידוהו המוסתערכים לשלטונות, והוא הושלך אל כוד הכלא: "וכשומעם ק"ק [קהל קדוש] ספרדים י"ה [ישמרם השם] באו בחפזה ובמרצה והפסידו ארבעה שולטאניש וחצי הוציאוני תכף ומיד".³⁴ התלכותה של אש המחלוקת עד כדי כך הביאה את הרבנים הספרדים לפנות לרבני צפת כדי שיכריעו בעניין כשרות המקוואות בעיר "כדי להסיר מחלוקת מבין שתי הקהלות שק"ק [קהל קדוש] ספרדים י"ה [ישמרם השם] שמעו ולקחו מוסד והקהל אחר לא אבו שמע ואפשר שיתרכה המחלוקת ביניהם...".³⁵ הביטוי המובהק למצבם של הספרדים בחלב באותה תקופה הוא דרך חתימתם של רבני הספרדים בשולי שאלתם לרבני צפת: "נדרף ונעלב משה בלך" ויהעלוב והסודר אלעזר [בן] יוחאי".³⁶ אולם שאלת כשרות המקוואות לא הייתה היחידה אשר עוררה מחלוקת בין הספרדים למוסתערכים. היז מי מהספרדים שביקשו לערער את קדושתו של בית הכנסת אשר סימל בעיני הקהילה המוסתערכית בחלב את עתיקותה וגאווה.

המסורות שבידי יהודי חלב מקדימות את הקמתו של בית הכנסת הגדול המכונה "אל צפרא" לימי דוד המלך, ואת בנייתו הן מייחסות לשד צבאו של דוד, יואב בן

32	שם, דף לר ע"ב. השווה בראשית, יט 9.
33	שם, שם.
34	שם, שם.
35	שם, שם.
36	שם, שם.

צוריה. המאחרים מייחסים את בנייתו לתקופת בית המקדש השני.³⁷ בית כנסת זה הכיל מספר אגפים והיכלות. האגף המערבי והעתיק שימש כמקום התפילה של המוסתערכים מימים ימימה. לעומת זאת, האגף המזרחי, החדש יחסית, שימש את המוסתערכים כ'מדרש' לפחות מאז אמצע המאה החמש-עשרה. משהחלו גולי ספרד מגיעים לחלב, הם הצטרפו כתחילה למניין המוסתערכי ורק בימים מסוימים היו מקימים מניין נפרד. הרים מנוהג זה אנו שומעים במאה השמונה-עשרה בדבריו של רבה הראשי של חלב הרב רפאל שלמה לניאדו: "ושמעתי באומרים לי ומפי מגידי אמת זקנים שכדור שבעיר הזאת בימי קדם שהיו מתפללים שני [!:] קהלות הקודש המוסתערכים והספרדים ביחד זולת איזה ימים...".³⁸ משנתרכו הספרדים, נתפרדו המניינים. גם אם אחת הסיבות לפירוד זה הייתה הצפיפות שהלכה וגדלה באגף המערבי של בית הכנסת, נראה כי הגורם העיקרי לפירוד היה רצון הספרדים להתגבש למסגרת חברתית ייחודית, המקיימת את טקסיה ומנהגיה המסורתיים. אין זה מן הנמנע כי על רקע הוויכוחים והסכסוכים שנזכרו לעיל וסביב מנהגים שונים במהלך התפילה ונוסחיה השונים, נדחקו הספרדים על ידי המוסתערכים ליסוד מניין משל עצמם באגף המזרחי של בית הכנסת, קרי במדרש. נראה שדחיקה זו לא נשאה חן בעיני הספרדים, מה גם שהאגף לא הועמד כולו לרשותם והמוסתערכים הולכו ופיתחו בו את פולחן 'מערות אליהו' בעקבות מסורת מקומית אשר קשרה מקום זה עם אליהו הנביא. כתוצאה מכך נדחקו הספרדים להתפלל בפניה מצומצמת באגף.³⁹ סמוך לבית המדרש נמצא בית הקברות הכללי של יהודי חלב וכן חלקה של קברי רבנים וצדיקים. בשו"ת הרלב"ח אנו מוצאים שאלה ללא ציין מפורש של השואלים:

בית המדרש של צובה הסמוך לבית הכנסת הוא עומד בין צפון לדרום... ולרות מזרח יש מתים קבורים בבית בפני עצמו ויש לו פתח פתוח שנכנסים ויוצאים בו. ולרות מערב גם כן יש צדיקים קבורים בבית בפני עצמו... ואלו הקברות ובית המדרש כולו גג א'חד] אבל יש בין הקברות ובין בית המדרש קיר בנזי מתהום הקרקע עד הגג וקורין בבית המדרש. ויש מי שמערער לומר שאסור לכהנים ליכנס בבית המדרש משום איסור טומאה וגם שאסור לכל לקרות שם משום לועג לרש, האם יש ממש בדברי המערער או לא.⁴⁰

- 37 לניאדו, הקדמה, עמ' 1; דין, זכרון, דף סז ע"א. על תולדות בית הכנסת בהרחבה ראה: דותן, עמ' כו-לו.
38 לניאדו, בית, עמ' 69, אור"ח, סי' יד.
39 דותן, עמ' לא-לב.
40 רלב"ח, דף מו ע"ב.

נראה כי ערעור שכזה יכולים היו להעלות רק ספרדים זה מקרוב באו ונתקלו בבעיה זו. מקרב המוסתערבים, שלמדו והתפללו במקום מזה דורות, לא הייתה יכולה לעלות שאלה שכזו רעוער שכזה על קדושתו של בית המדרש המקומי.⁴¹

מעניינת תגובתם של הרבנים הספרדים בצפת למצוקתם של הספרדים ולטענותיהם נגד המוסתערבים בחלב. כבר דאיתו לעיל כי הרלב"ח התרשם לטובה מחברות הלומדים המוסתערבים בחלב וכי תגובתו לניסיון התערבותו של מהר"י בידכ לפסוק לטובת הספרדים נגד הוראת בית הדין המוסתערבי הייתה ביקורתית ביותר. גם תשובתו בעניין בית המדרש בארם צובה מבטלת מכל וכל את הערעור על כשרותו. אולם נראה שיש לבחון את תגובת הרבנים הספרדים בצפת למחלוקת הנוכחת במסגרת העקרתית והרחבה יותר של יחסם למחלוקת שבין המוסתערבים לספרדים. ליהודי ספרד הייתה תחושת גאווה נרשנה שנבעה מקבלה שהייתה בידם על היות מצאם מ"גלות ירושלים אשר בספרד". מנהגיהם והמסורות שהיו כיריהם נתפסו בעיניהם כדרך הצרופה והנכונה של קיום היהדות ועל כן ביקשו להשליטם בכל מקום בו התיישבו. לחכמי הספרדים לא הייתה דעה אחידה בעניין, והדין סבב סביב השאלה אם במקומות בהם היו הספרדים לרוב בניין דוכ מניין עליהם להיצמד למנהגיהם או שמא מנהג המקום, המוסתערבי הקדום יותר, הוא הקובע. הרב משה קורדובירו מתאר במאה השש-עשרה מצב בו "אדרכ' [א], אנו רואים דתושבי הארץ [המוסתערבים] בטל' [א] אגב הכאים מארץ מרחק הספרדי' [א] ה"י [השם ישמרם] שהם רוכא דמינכר עד שתושבי הארץ אדרכ' [א] בטל' [א] לגביהו".⁴² עיקר המחלוקת בסוגיה זו נישט כן הרב יוסף קארו לרב משה בן יוסף טראני (המבי"ט). הראשון טען כי בכל מקום בו מהווים הספרדים רוב אל להם לבטל מנהגם ואילו המבי"ט סבר שבתחומים בהם היו שני הצדדים חלוקים צריכים הספרדים לנהוג כמנהג הארץ, קרי כמו המוסתערבים.⁴³ על רקע זה תוכן עתה גישתם של הרב יוסף קארו והמבי"ט בתשובתם על אורות המקווה בארם צובה. הרב קארו מתעלם לחלוטין מן העמדה המוסתערבית ומן הדין העומד בראש קהילה זו. מבחינתו יקוב הדין את ההר ועל כן תשובתו לרבנים משה בלץ ואלעזר בן יוחאי בי הצדק עמם וכי המקווה פסול לטבילה. הוא אף נזף בהם על שלא החמירו למוד את המקווה אך ורק על פי מידותיו אלא קיבלו את הצעת הדין המוסתערבי ומרדו את משקלו.⁴⁴ לעומת זאת המבי"ט ערשה כל שכיכותו כדי ללמד זכות על המקווה בארם צובה ולמצוא לו תיקון. והגם שאין הוא מכשיר בסופו של דבר את המקווה, כסוף דבריו הוא פונה לרב אלעזר בן יוחאי, מוכיחו כלשון רכה ומתווה בפניו את הדרך עליה צריכים להיות מושתתים היחסים בין הספרדים למוסתערבים:

- 41 סיוע לקביעה זו ניתן להביא משאלה כמעט זהה שנשאל כשלוש מאות שנה לאחר מכן הרב עזרא טוויל. לרבניו את השאלה העלו "חדשים מקרוב בארם צובה". ראה: טוויל, דף ה ע"ב, ירד, ס"ד.
42 קארו, דף צב ע"ב.
43 דין רחב בעניין זה ראה: מטרנא, מבוא, עמ' לו-לו.
44 קארו, אבקה, דף לר ע"ב-לה ע"א, ס"ג נ"ג.

וגם כי כדין עשית וכירא'ת] שמים לחוש על איסור תמור כזה בי כפי מה שמדרת היה חסר אפי"ה [אפילו הכי] היה ראוי להודיע להם בלשון דכה כדי שיקבלו תוכחה ולא לומר בפידר'ש] שכל אשה שטבלה בהן בעלה הוא כרעל נדה כי אין ברור הזה מי שיוכל להוכיח את הדברים בפ' [דוש] בפרט על מה שעבר, אלא להזהיר'ם] לעתיד בנועם מילים כדי שיקבלו תוכחה כי הם בני אברהם יצחק ויעקב ולא יעזו פניהם כנגד מנהיגי הרור המוכיח'ם] אותם ומקריבים אותם ליראת ה' כי כלנו ערבים זה לזה ואני כסות בצדקת החכם הריין יצ"ו [ישמרו צורו ויחיהו] שיתקן הדבר לעתיד אם לשעבר היה שלא מדעתו כי הוא מוחזק ביראת חסא כרבים קלים כ"ש [כל שכן] באיסור תמור כזה ועל כ"ת [כבוד תורתו] להתקרב אליו ולהם ולהשמיע לאזנו הדברים הצריכים תיקון ולעשות כל דבר בחברתו כדי שישמעו דבריהם וכן חברנו החכם כה"ד [כבוד הרב רבין משה [כלץ] יצ"ו ראוי לו להתנהג עמו בנחת ולכבדו ולהרר בוזה לא יצא שום משפט מעוקל...⁴⁵

על רקע הדברים הללו ניתן להסביר ולהבין את המסורת הידועה בחלב על אודות נסיבות הגעתו של הרב שמואל לניאדו שמה. על פי מסורת זו רבי יוסף קארו הוא אשר שלח את הרב שמואל לניאדו לחלב "וכתב להם [הרב קארו] שלחתי לכם איש אשר כמותי".⁴⁶ במסורת זו מוצגים הרברים כאילו פנתה כל קהילת חלב פה אחד למרן וביקשה ממנו שישלח לה רב. אולם גם אם אין אמת היסטורית במסורת זו ולא מרן הוא ששלח את הרב שמואל לניאדו לכהן כרבה של חלב,⁴⁷ נראה כי מסורת זו משקפת איו שהיא מציאות בה נמצאה הקהילה הספרדית בחלב במצוקה לנוכח התקפות המוסתערבית וחולשת ההנהגה הספרדית, ועל כן דק היא זו שפנתה למרכז הרוחני הספרדי בצפת בקריאה לעזרה בדרך של שליחת רב ספרדי תקיף ובעל שיעור קומה אשר יוכל להתמודד עם ההנהגה המוסתערבית.

שתי קהילות מקבילות

הקהילה הספרדית התקיימה לצד הקהילה המוסתערבית ולמעשה ניהלו השתיים שתי מערכות מקבילות של תפילות וכתבי דין. שיעור קומתם של ראשי הקהילה הספרדית דוגמת הרבנים משה הלוי י' אלקבץ⁴⁸ והרב שמואל לניאדו האפילו על דמויותיהם של

45 מטראני, דף סט ע"א, סי' קמג.

46 לניאדו, הקדמה, עמ' יב. עור אגדות הקשורות בהגעתו של שמואל לניאדו לחלב ראה גם בעמ' צא.

47 לשאלה אם בכלל הכיר הרב שמואל לניאדו את מרן יוסף קארו ראה: בניהו, יוסף, עמ' חקפה. בניהו משער כי הרב לניאדו היה כחלכ כבר בשנת ש"ל והיה אז אברך צעיר.

48 כשנת של"ג כונה רב זה 'החכם' בארם צובה. כפי הנראה כיהן ברבנות לאחר הרב משה כלץ. ראה על אודותיו בהרחבה אצל בניהו, יוסף, עמ' שיד.

בני משפחת ריין.⁴⁹ זאת ועוד, התפשטות ההכרה ברחבי קהילות המזרח התיכון כי חכמי הספרדים הם אכן גורלי הרוח הביאה לכך שגם מוסתעריים החלו לפנות לרבני הספרדים לצורכי פסיקת הלכה דין. ואולי נבע הרכד מכך שבגבור הקשרים המסחריים בין הספרדים למוסתעריים, סירבו הראשונים, במקרה של סכסוך, לעמוד לדין בפני בני ריין. לכך נלוותה ירידה כללית ברמתם התורנית של בני ריין. כך מתאר את הרבנים הרב משה דייין:

ובמשך הזמן היו הבעלי רגיש מתרצים לרון לפני מורה צדק של ספרדים ובמשך הזמן נתמעטה התורה ממשפחת הריין ולא היה בכל דור ודור אחר מהם שראוי להיות מורה הוראות בישראל הנה כי כן שמו פניהם כל בני ק"ק [קהל קדוש] מוסתעריים ללכת ולרון לפני מורה צדק של ספרדים ונמשך ער הנה הרבר הזה להיות נקבד אחר לבני קהל קדוש ספרדים וק"ק מוסתעריים.⁵⁰

מן הרבנים הללו עולה כי ההנהגה הרוחנית, קרי ראשות בית הדין, הייתה בידי רבנים ספרדים ולא בידי משפחת דייין כבעבר. לעומת זאת ההנהגה הפוליטית, קרי הארגון הקהילתי הכולל, כגון העמידה בקשרים עם השלטונות, גביית המסים וכדומה, נותרו בידי של 'הדיין' המוסתערי, אלא שהיה עליו להיות מקובל גם על הציבור הספרדי ולמעשה הוא היה מתמנה "בהסכמת שתי הקהילות".⁵¹ רק במאה השמונה עשרה ואחר כך ההנהגה הרוחנית וההנהגה הפוליטית בידי הרבנים הספרדים לבית לניאדו ומאז אכן היה "נפד אחר" לקהילה. על כל פנים, גם לאחר מכן הוסיפו בני משפחת דייין להנהיג את הציבור המוסתערי לצור של הרב הספרדי. הדוגמה הבולטת ביותר לכך עולה ממכתביהם של ראשי קהילת חלב בתקופת התרחשותה של פרשת משיח השקר שבתי צבי. כאשר הופיע הלה בחלב בשנת 1665, נסחפו אחריו רבים ובראשם הרב הראשי הספרדי הרב שלמה לניאדו וחכם נתן בן מרדכי ריין אשר עמר בדאש הקהילה המוסתעריית. על המכתבים אשר נשלחו מחלב ועניינם שבתי צבי חתומים בצוותא ראשי שתי הקהילות.⁵²

היסוד הספרדי בחלב קיבל חיזוק בשלהי המאה השבע-עשרה ולאורכה של המאה השמונה-עשרה עם החייבותם של סוחרים יהודים מאידופה בחלב. סוחרים אלו שהיו

49 וראה מה שכתב על כך אלעזר, עמ' 202. נעיר כאן כי אלעזר מבלבל וקורא לרב שמואל לניאדו "בעל הכלים" בשם שלמה.

50 דייין, הקדמת ייחוס משפחת בית דוד.

51 מטרנני, ח"ג, סי' לב, רף קיר ע"ב-קטו ע"א.

52 ג' שלום אשר פרסם את המכתבים הללו ייחסם בעיקר לרב שלמה לניאדו ולא כיאר את מעמדו של החותם השני ממשפחת דייין. שלום לא ידע להכריע אם שמו הוא נסים בן מרדכי כפי שמופיע בכתב יד אחד או שמו נתן בן מרדכי כפי שמופיע בכתב יד אחר. ראה שלום, עמ' 174-175, 190-193; שלום, שבתי, עמ' 204-210; שלום, מחקרים, עמ' 219-232. ונראה כי יש להכריע כי השם הנכון הוא נתן בן מרדכי הרשום בייחוס משפחת בית דוד כדור ע"ז לדוד המלך. עוד על השכתאות כאדם צוכה דאה: שור, עמ' נד-נח.

צאצאי מגורשי ספרד כתו 'סניורס פראנקוס'.⁵³ בשנת 1707 נחלצו יחד ראשי שתי הקהילות לתקן תקנה האוסרת על בני הקהילות להשיא את בנותיהן לזרים ללא אישור בית הדין. מחשש שמא הוא כבר נשוי לאחרת.⁵⁴ זאת ועוד, בראשית המאה התשע-עשרה הוסיפה הקהילה המוסתערבית לשמור על מסגרתה הארגונית תוך שהיא מקצה קצבה שנתית למימון החזקתו של החכם ממשפחת ריין אשר עמר בראשה.⁵⁵ פירוש תפקידיו וחזקתו של חכם זה מעלה בבירור כי גם בשלהי המאה התשע-עשרה עדיין הייתה הבחנה ברורה בין ספרדים למוסתערבים בתחומים שונים בחיי הקהילות. כך מתוארת חלוקת החזקות בין הרב הספרדי ל'ריין':

ובכל זאת בשאר הנאות ושררות כל אחר היה עוסק בצרכי צבור השייך לו, שהרב של ספרדים היה כותב שטרי שידוכין וכתובות של ק"ק [קהל קרוש] ספרדים והרב של משפחת הריין היה כותב שטרי שדוכין וכתובות של בני קהל קדוש מסתערבים וגביית כתובת [!] של ספרדים ומסתערבים ופרובלות שצריך שלשה שותפים בהם עד היום ועליית ספר תורה וכל נדרי כל אחר עולה בקהל שלו, לבד שכועת התורה [ההשבעה על כתר ארם צובה] והכרלה ולולכים ואתרוגים והלבשת ספר תורה נשארו למשפחת הריין עד היום הזה. ועד היום הזה יש לנו קצבה מעליות ספר תורה כאופן שזה שנים רבות שהולכין בדרך זו...⁵⁶

שמירה זו על המסגרת הארגונית אפשרה לציבור המוסתערבי להוסיף ולהחזיק במנהגיו הייחודיים. אמנם ברוב התחומים השתלטו ההלכה והמנהג הספרדים אך עם זאת רבים הם התחומים בהם נכדלו מנהגי המוסתערבים מאלו של הספרדים וההקפדה עליהם נשמרה בקנאות. בראש ובראשונה התקיימו מניינים נפרדים בהם החזיקה כל קבוצה בנוסחה המסורתית ובמנהגיה.⁵⁷ במאה השבע-עשרה מעידים נוסעים נוצרים על

53 על הפראנקוס בחלב ראה לוצקי; כהן-טאויל, הפראנקוס, עמ' 135; גיימארק, עמ' נר. על הפראנקוס בשלהי המאה התשע-עשרה ראה הראל, עמ' 122-123.

54 החשש היה שמא יגיע הרב בעתיד לנישואי אח ואחות בני אותו האיש וכן חשש שמא יגיח את אחת מצעותיו עגונה. החקנה מובאת אצל ריין, זכרון לנפש, עמ' 58-59.

55 ראה מכון, פריט מס' 10, מעשה בית דין משנת תקע"ו.

56 ריין, הקדמת ייחוס משפחת בית דוד. מסכתון שנתגלע בין בני משפחת ריין בשנת תקס"ב עולה כי הם החזיקו גם במילת הילדים של הספרדים ושל המוסתערבים, שטרי שידוכין ושטרי גוביינא של מוסתערבים "וגם אם יזמן איזה שטר שידוכין או גוביינא מק"ק [מקהל קדוש] ספרדים...". ראה מכון, פריט מס' 5, מעשה בית דין, כ"ט בשבט תקס"ב. כן הייתה בירי ראשי משפחת ריין חזקת מכירת קבדים בחלקת קבדי הצדיקים הסמוכה לבית הכנסת. ראה מכון, פריט מס' 6, מעשה בית דין, ח' באדר ב' תקס"ו. ראה גם ריין, פועל, דף יח ע"א, סי' ג; ריין, ויוסף, דף קיח ע"ב, סי' יט.

57 ובהחלט יש מקום לסברה שהעלה ערס כי הדפסתו לראשונה של מחזור ארם צובה כפי מנהג המוסתערבים בוונציה בשנת רפ"ז, לא נעשתה אלא משום רצונם של המוסתערבים לבסס את נוסח תפילתם לאחר הגעתם של מגורשי ספרד לחלב. ראה ערס, עמ' ה.

שני מניינים עיקריים נפרדים לשתי הקבוצות.⁵⁸ זאת ועוד, הנוסע הנפוליטני פייטרו רלה וולה מעיד בשנת 1625 כי שפתם העיקרית של הספרדים הינה הספרדית.⁵⁹ גם אם במשך השנים בעקבות קשרי חיתון או מסיכות אחרות התפללו ספרדים במניין מוסתערבי ולהפך, ער לשנת תרצ"ה הוסיף והתקיים מניין מוסתערבי ייחודי שהתזיק במנהגיו הקדמונים.⁶⁰

אחד הרכבים הבולטים שבהם נחלקו הספרדים והמוסתערבים ער למאה העשרים הוא עניין הרלקח נרות החנוכה. הספרדים כחלב נהגו להרליק בכל ערב נר אחר נוסף. כלומר, כיום הראשון הרליקו שלושה נרות, אחר למצוות חנוכה ושני שמשים. טעמו המקורי של מנהג זה שורשים לו אצל הפוסקים.⁶¹ אולם קיימות מספר מסורות עממיות כחלב הנותרות טעמים אחדים למנהגם של הספרדים בעניין זה. מסורת אחת טוענת כי "בני ספרד היו אנשים מבובדים ורמי מעלה, ובכל ימות השנה היו מרליקים שני נרות כדי להאיר את הבית, ואם כן בחנוכה לא היה היכר כאשר מרליקים כלילה הראשונה [!] שני נרות בלבד - משום כך הרליקו שני שמשים; וממילא בכל לילה מוסיפים נר, ולכן המשיכו בכל הלילות להרליק שני שמשים".⁶² לדעת הרב יצחק שחקינר, הספרדים "לזכר הנס שנצלו מהאנקיזיציון [!] הרליקו בנרות חנוכה נר נוסף להורות ולהלל להיית ע"ז [לה' יתברך על זה], ואולי יציאתם מתוך ההפכה [!] הייתה בחנוכה".⁶³ בחג הפורים גם כן נכדלו מנהגי המוסתערבים מאלו של הספרדים. המוסתערבים נהגו לעשות פורים שני ימים. ער למאה העשרים הוסיפו המוסתערבים לקרוא כיום 'שושן פורים' את המגילה ללא ברכה. הם הוסיפו להחזיק במנהגים נוספים בשושן פורים כגון לקרוא בתורה כבוכה ולומר "על הנסים" בתפילה ובברכת המזון, לפחות ער למחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. הספרדים לעומת זאת נהגו כרני הפורים יום אחד בלבד.⁶⁴

תחום אחר בו היו חלוקים הספרדים והמוסתערבים לפחות ער למחצית הדאשונה של המאה התשע-עשרה הוא עניין תנאי הכתובות והירושה. בעוד שבכרוב קהילות

- 58 ראה: רותן, עמ' לכ-לג. בבית הכנסת כחלב התפללו מידי יום מניינים רבים במקביל. על חופעה זו ועל הבעיות שנבעו מכך ראה: שור, עמ' 11; ריין, זכרון לנפש, עמ' 27-28; עבארי, עמ' 85; ששון, רף ט ע"ב; אדלר, עמ' 161.
- 59 ציטוט של חיבור מובא אצל רותן, עמ' לג.
- 60 הרב שלמה זעפראני היה החזן האחרון של המניין המוסתערבי כחלב. עם עלייתו לארץ ישראל כשנת תרצ"ה בטל המניין. הרב שלמה זעפראני רשם אח כל שינוי הנוסחאות שהיו נהוגים במניין מוסתערבי זה. רשימות אלו פורסמו על ידי בנו הרב יצחק זעפראני תחת הכותרת "מנהגי בית הכנסת באר"ץ המיוחד ליואב בן צרויה קהל קרש מוסתערבים העי"א [ה'] עליהם יחיד אמון בשבתות וימים טובים" בריין, תשל"ט, עמ' קלו-קלט. כן ראה במקומות שונים אצל ערם.
- 61 ראה: בהרחבה, שפרבר, עמ' נא-נב וכן ערס, עמ' קמג-קמר והערות שם על הטעות שנפלה ברברי זעפראני בריין, תשל"ט, עמ' קלט.
- 62 ערס, עמ' קמר.
- 63 שחיבר, עמ' קעב.
- 64 ראה: ערס, עמ' קנב-קנר.

המזרח קיבלו המוסתערכים עליהם את מנהג ספרד בעניין זה הרי שבחלב הוסיפו המוסתערכים להחזיק במנהגם. בכתובה הספרדית נכתב, בהתאם לתקנת טוליסולה, כי במקרה של מות האישה ללא בנים זכרים (זרע של קימא) תתחלק הירושה בין הבעל ובין קרובי האישה. אולם המוסתערכים נהגו על פי הדין המקורי שרק הבעל יורש את אשתו במקרה שכזה.⁶⁵ למרות ההבדלים הללו לא נמנעו שתי הקבוצות מלהתחתן אלו באלו.⁶⁶

סיכום

הגירתם של גולי ספרד לחלב הביאה לחידור התורעה הקיבוצית הן בקרב הספרדים והן בקרב המוסתערכים, יחסם של ספרדים כמעט בכל מקומות מושבותיהם היה יחס מתנשא ואמונה כי מנהגיהם ותפיסתם את ההלכה הם הנכונים. תודעת העליונות התרבותית הזו נבעה לא מעט מגאונותם על מוצאם ועל היותם על פי המסורת שהייתה נקוטה בידם "גלות ירושלים אשר בספרד".⁶⁷ חוקרי תפרצות מגורשי ספרד בנו שני רגמים עיקריים של ערים-קהילות שנוצרו כרחכי האימפריה העות'מאנית לאחר התיישבותם של המגורשים כה. דגם אחד הוא של קהילות שבהן היו הספרדים רוב והמקומיים נטמעו בתוכם במשך הזמן. מאידך גיסא עומד הרגם של קהילות שבהן היה היסוד המקומי הוותיק רוב מניין, והדבר הקל עליו לשמר את אורחות חייו כבעבר.⁶⁸ זהו אם כן 'הסבר כמותי'. לכאורה ניתן לטעון כי קהילת חלב מתאימה לדגם השני, כלומר, היות היסוד המוסתערכי רוב הוא שאפשר לאוכלוסייה הוותיקה לשמור על זהותה ומנהגיה. אמנם מבחינת הסתגלות לתנאי הסביבה בתחומי התרבות העממית הסתערכו הספרדים יושבי ארם צוכה כלשונם,⁶⁹ בלכרשם, כשירתם וכמאכליהם. עם

65 ראה: ענתיבי, דף נו ע"ב, אה"ע, סי' יב. שינוי קטן במצב ראה ענתיבי, חכמה, דף קצט ע"א.

66 על זוג שבו הבעל ספרדי והאישה מוסתערבית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה ראה לבטון, דף כד ע"א, אה"ע סי' טו. על מנהג המוסתערכים במאה התשע-עשרה בענייני שידוכין ומתנות לכלה ראה: דיין, פועל, דף לג ע"א, סי' ד.

67 על יחסם המתנשא של הספרדים לרומאניוטים ולמוסתערכים ראה: הקר, עמ' 465.

68 הקר, עמ' 466; ברנאי, יהדות, עמ' 495.

69 השפה הספרדית הפסיקה אמנם להיות שפה יום-יומית בחלב אך במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה עדיין היו יהודים בחלב ששלטו היטב בשפה זו. ראה: ניימארק, עמ' נד-נה וחברי הדב יצחק לבטון על אודות בקיאותו של שלמה פרחי בשפת הספניול המובאים בלישור, דף נד ע"א, סי' ו. זאת ועוד, עדיין נשתמרו בחלב שמות ומספר מילים ומתחים בספרדית. על שמות ספרדים לנשים, רוגמת "בואינה" בחלב בשלהי המאה התשע-עשרה ראה: אלישר, דף נג ע"ב-נד ע"ב, סי' ו-ז. עוד מעיד הרב יעקב שאול אלישר בשלהי המאה התשע-עשרה בספרו מעשה איש, דף נד ע"ב, סי' ז על השתמרות מילים ספרדיות בפי יהודי חלב: ייען אנכי הרואה לכל אנשי ארץ יע"א נארם צוכה יכתנה עליין אמן שמדברים כמה דברים בלשון ספרדי כגון למחותן קוראים

זאת, עובדה היא כי הרבנים הספרדים הוכרו כסמכות ההלכתית העליונה והם שעמדו בראש המסגרת הקהילתית המשותפת לשני הקהלים. ובכל זאת, לא נעלמה בחלב עד למחצית הראשונה של המאה העשרים המסגרת המוסתערבית הייחודית. נראה כי בחלב לא רק לעוברת היות היסוד המוסתערבי רוכ נודעה חשיבות מכרעת לשמירת מסגרתו, שהרי גם ברמשק ובקהילות אחרות ברחבי המזרח התיכון היו המוסתערבים רוכ ובכל זאת לא נשמרו בהן מסגרות מוסתערביות ייחודיות והמנהג הספרדי השתלט על כל תחומי החיים הדתיים. אלא שלבר מן 'ההסכר הכמוחי' בארם צובה קיים גם 'ההסכר האיכותי'. מציאותה של משפחת ריין סייעה לשמירה על ייחודם של המוסתערבים. מול הגאווה של בני 'גלות ירושלים אשר בספרד' העמידו המוסתערבים את גאווותם על משפחת ריין המתייחסת לרור המלך. כלומר, לשתי הקבוצות הייתה החייחוסות למוצא קרום ומכוכר. ייחוס בני ריין לבית רוד נתפס כנעלה על הייחוס הספרדי. לכן משפחה זו היא שהייתה הרבך אשר איחד וליכר מסביבה את המוסתערבים בהעניקה להם גאווה משלהם מול ההתנשאות והייחוס של הספרדים. הספרדים לא יכלו לזלזל בייחוס בה מכוכר של משפחת ריין ומכאן הנכונות של ההנהגה הספרדית במשך הרווחה להוסיף ולהביר בזכויות המיוחדות של ראשי משפחה זו למרות שהייתה בכך פגיעה בשלמות ההנהגה הספרדית ואף פגיעה בהכנסות הרבנים הספרדים. בעקיפין הייתה כאן הכרה ברבר עובדת קיומם הלגיטימי של שני קהלים נפרדים. אמנם במהלך המאה התשע-עשרה קמו מערערים על זכויותיה של משפחת ריין ועל עצם התייחוסותה לבית רוד, אולם נראה כי לא היה זה ערער על רקע של מחלוקת בין ספרדים למוסתערבים. ראייה לכך היא חתימתם של רבנים ממרצא ספרדי, כגון הרב חיים מררכי לבטון, על מעשה בית הרין המאשר את אמתות ייחוסה של משפחת ריין, את זכויותיה ואת עמידת בניה בראש הקהל המוסתערבי.⁷⁰ למעשה, במשך הרווחה נעשתה משפחת ריין מקור גאווה על ייחוסה ועתיקותה של הקהילה כולה, ספרדים כמוסתערבים, ואילו השורשים הספרדיים הפכו גם הם מקור גאווה לקהילה כולה. ומעיר קונסול אנגליה בחלב על אודות יהודי עיר מושבו בשנת 1880:

יהודי חלב גאים על היותם מצאצאיהם של אלו אשר גורשו מספרד בראשית המאה השש-עשרה אחרי שתרגמו כה רבות לשגשוגה ולתרחותה של המדינה. הם מרברים בגאווה על אודות יצחק מקורדובה,⁷¹ בנימין מטורלה,⁷² חסדאי⁷³ ידידו

קונספואיגור וכן לגיסו קורים קוניאורו. וכן להכרים קורים קאביסאל וכן כלי גדול קורים גיאנאכה וכיוצא כמה רברים שמרברים כלשון ספרד שהוא ספאניול.

- 70 אמתעי, IT1172, הודעת בית הרין של חלב מיום ט"ו כחשוון תקצ"א בעניין משפחת ריין כחתימת הרב אברהם ענתיבי, חיים מררכי לבטון ועורא ישועה הכהן. על היות מוצא משפחת לבטון מספרד ראה: שטראוס, עמ' 492.
- 71 יצחק בן ברוך אלבליה (1035-1094) ראש קהילת קורדובה שניהן כשר ואיצטגנין של אלמנחמר מלך סביליה.
- 72 הגוסע בן המאה השנים-עשרה.
- 73 חסדאי אבן שפרוט.

של עבר אלרחמן, גדול המלכים המוריסקים של ספרד⁷⁴ ועל עוד הרבה יהודים גדולים מגרנדה. הם שהביאו ללבנט את הפעילות המסחרית והאינטלקטואלית, [פעילות] שכה הורגש בחסרונה במרכזי המסחר המערביים של הים התיכון. בדתו, היהודי החלבי הינו, כמו שפאולוס הקדוש אומר על עצמו לפני המרת דתו, היהודי של היהודים, והמסורת העקבית שלו בתחום הגאולוגי מרחיקת לכת עד כדי כך שהיא מראה את הכבוד הרב [שהיהודים דוחשים] למשפחה ענייה בחלב, עליה נטען ששושלת היוחסין הגברית שלה מגיעה עד דוד המלך.⁷⁵

יירדתה של משפחת דיין והיעלמותה ההדרגתית מכמת ההיסטוריה הכיאה גם להיעלמותה של המסגרת המוסתעדיית הייחודית. ירידה זו קשורה לא דווקא בירידה בגדולתם כתורה של אישים ממשפחת דיין. משפחה זו העמידה בשלהי המאה התשע-עשרה תלמידי חכמים מן השורה הראשונה בין חכמי חלב.⁷⁶ נראה שהירידה קשורה דווקא לקשרי החיתון שנתקיימו במשך השנים בין ספרדים למוסתעדיים ושהביאו להתמעטותם של אלה אשר ביקשו להגדיר עצמם כמוסתעדיים. תחושת הייחוד קתה, מה גם שלא נותרו עוד קהילות מוסתעדייות גדולות אחרות. זאת ועוד, המצב הכלכלי שהלך והחריף בחלב ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה, צמצם את יכולתם של המוסתעדיים להוסיף ולקיים את מסגרתם הייחודית ולשלם לרב ממשפחת דיין את משכורתו. הדבר בא לידי ביטוי קיצוני בפנייתו של הרב משה דיין, רור פ"ה החותם את כתב היוחסין של משפחת דיין, באחרית ימיו לחברת 'כל ישראל חברים' בפריס בבקשת תמיכה כלכלית.⁷⁷ נותרה רק קבוצה קטנה שהוסיפה לשמור על הגחלת ולהתפלל על פי

74 החליף האומי עבר אל רחמן השלישי (912-961).

75 F.O. 195/1305, Henderson, Explanatory memorandum to accompany approximate

return of population of Vilayet of Aleppo, Aleppo, 28.8.1880
הספרדית העמוקה כפי שהיא באה לידי ביטוי בדיווח זה יהודי חלב לא נטלו חלק בחגיגות שנערכו בקרב קהילות רבות באימפריה העות'מאנית בשנת 1892 לציון מלאת 400 שנה להתיישבותם בה. ראה המגיד, 22, כ"ט בסיוון תרנ"ב, עמ' 169.

76 כך למשל שימש הרב ישעיה דיין כראש אב בית הדין בחלב לקראת שלהי המאה התשע-עשרה. נפטר ב"ט באלול תרס"ג. ראה ערכו בהראל, ספרי וכן לניאדו, עמ' מא.

77 במכתבו לכי"ח מיום ט"ו בחשוון תרנ"ז המצוי בארכי"ח, Syrie, I.B. 1, Alep הוא כותב: "... כי אנוכי היום זקנתי ונדכתי ביטורים קשים ומרים ואור עיני גם הם אין אתי זה ט"ו שנה אשר כהו עיני וחשש כחי ולא אוכל לצאת ולבא לתור אחר פרנסתי ואני מוכר מטלטלי... ולוה מאחרים. זה לי שתי שנים שאני מוטל על ערש דוי ומדוכה ומענה וחי חיי צער ולחם צר ומים לחץ והדופא צווח ואומר כי ראוי לי לשתות בבוקר חלב ואחר כך כצים ובשר לחזק הכוחות ואין בידי מאומה ואין דורש לנפשי. על כן כאתי לחלות פני הדרם לחוס ולרחם עלי לעשות לי דבר קצוב על חודש בחודשו או על שנה כשנה ולחסד רב יחשב...". למכתב זה נלווה מכתב מהחכם באשי אבדהם עודא דוויך הכהן מאותו תאריך בו הוא מאשר את הדברים וכי זהו אכן משה דיין מחבר הספר ישיר משה. בשולי

הנוסח המוסתערבי, אם כי גם בו חלו שינויים בהשפעה ספרדית. אולם גם קבוצה זו נחפזרה, כאמור לעיל, בשנת תרצ"ה. תחושת איבוד התודעה המוסתערבית הקולקטיבית היא שהייתה אולי ביסוד הרפסת כתב היוחסין של משפחת דיין בשנת תל"ט על ידי הרב משה דיין הנזכר, ולא דווקא התבלותו של כתב היוחסין.⁷⁸ על כל פנים, הוא כבר מודע לכך שלקדאת המאה העשרים אין עוד לדיין קהילה משלו ולכן הרפסת הייחוס נעשית למען העתיד הדחוק: "ואיכא למיחש שבאורך הזמן יבוקש היחוס הזה ולא ימצא על כן אמרתי להעלותו על הספר למען יעמרו עד כי יבא משיח בן דוד וידם קרן משיחו מגדיל ישועות מלכו רעושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עוולם".⁷⁹

מראי מקום

E.N. Adler, <i>Jews in Many Lands</i> , Philadelphia 1905.	אדלר
נ' אילן, פירוש "מצח אהרן" לר' אהרן גריש, ירושלים תשנ"ו.	אילן
י"ש אלישר, מעשה איש, ירושלים תרנ"ב.	אלישר
כ' אלעזר, נהר אלד"הב פי תאריך' חלב, חלק ראשון, חלב 1342.	אלעזר
מ' אלישיך, שו"ת משה אלישיך, לבוב תרמ"ט.	אלישיך
ארכיון מרכזי לתולדות העם היהודי.	אמתי"י
Archives de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.	ארכי"ח
י' בן נאיש, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.	בן נאיש
י' בן צבי, "מסתעריבים - התושבים הקדומים בארץ ישראל", בתוך: ד' שזר ומ' בניהו (עורכים), מחקרים ומקורות מאת יצחק בן צבי, ירושלים תשכ"ט, עמ' 15-20.	בן צבי
ל' כורנשטיין, "ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקדום משלהי המאה ה-1 ועד סוף המאה ה-18", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ח.	כורנשטיין
ל' כורנשטיין-מקובצקי, "הקהילה ומוסדותיה", בתוך: י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בחקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 129-216.	כורנשטיין-מקובצקי
ח"ה בן ששון, "גלות וגאולה בעיניו של דוד גולי ספרד", בתוך: ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216-227.	בן ששון
מ' בניהו, מרבין תורה, ירושלים תשי"ב.	בניהו
---, יוסף במירי - מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א.	בניהו, יוסף

הדברים נעיד כי ניימארק בעמ' נד, מזכיר את עניין משפחת דיין אך מבלבל פרטים רבים על אודות משה דיין וספרו.

78 דיין, הקדמת ייחוס משפחת בית דוד.

79 שם, שם.

ברנאי	י' ברנאי, "היהודים באימפריה העות'מאנית", בתוך: ש' אטינגר (עורך), תולדות היהודים בארצות האיסלאם, חלק ראשון, ירושלים תשמ"א.
ברנאי, יהדות	---, "יהדות האימפריה העות'מאנית במאות הי"ז-י"ח", בתוך: ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 479-502.
דוד	א' דוד, "עלייתם של מגורשי ספרד לארץ ישראל והשפעתם על היישוב", בתוך: ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 435-459.
דוד, עלייה	---, עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה ה"ז, ירושלים תשנ"ג.
דותן	א' דותן, "לתולדות בית הכנסת הקדמון בחלב", ספונות א (תשי"ז), עמ' כה-סא.
דיין	מ' דיין, ישיר משה, ליוורנו תרל"ט.
דיין, זכרון	א' דיין, זכרון דברי אר"ץ (כרך עם הולך תמים ופועל צדק), ליוורנו תר"י.
דיין, זכרון לנפש	---, זכרון לנפש, ירושלים תשמ"ה.
דיין, ויוסף	---, ויוסף אברהם, ליוורנו תרכ"ד.
דיין, פועל	---, הולך תמים ופועל צדק, ליוורנו תר"י.
דיין, תשל"ט	---, הולך תמים ופועל צדק, ירושלים תשל"ט.
הבלין	ש"ו הבלין, "לתולדות משפחת אלכלץ", קרית ספר מט (תשל"ד), עמ' 643-656.
המגיד	כתב עת, ליק (פרוסיה) - ברלין - קרקוב 1856-1892.
הקר, השיפוט	י' הקר, "השיפוט העצמי היהודי באימפריה העות'מאנית במאות ה-16-18", בתוך: שמואל אלמוג ואתרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 349-388.
הקר	---, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה ה"ז - קהילה ותברה", בתוך: ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 460-478.
הראל	י' הראל, "הדחתו של החכם באשי החלבי האחרון", פעמים 44 (תש"ן), עמ' 110-131.
הראל, ספרי	---, ספרי אר"ץ - הספרות התודנית של חכמי ארם צובה, ירושלים תשנ"ז.
זונשיין	ש' זונשיין, "חיי היום יום של קהילת ארם צובה מאמצע המאה ה-18 עד עליית דמשק", עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ג.
טוויל	ע' טוויל, ערס סופר, ירושלים תרפ"ח.
כתן-טאויל	א' כתן-טאויל, "מגורשי ספרד בחלב במאה ה-16", בתוך: א' כתן-טאויל, יהדות חלב בראי הדורות, חמ"ד תשנ"ג, עמ' 31-40.
כתן-טאויל, הפרנקוס	---, "הפרנקוס בחלב", שבט ועט ה (י) (1984), עמ' 129-135.
לבטון	ח"מ לבטון, נכח השלחן, אומיר תרכ"ח.
לוצקי	א' לוצקי, "הפרנקוס בחלב והשפעת הקפיטולציות על תושביה היהודים", ציון ו (תש"א), עמ' 46-79.
למדן	ר' למדן, עם בפני עצמן, ח"א תשנ"ו.

לניאדו

לניאדו, בית

מטראני

מכון

ניימארק

עבאדי

עדס

ענטיבי

ענטיבי, חכמה

פינטו

קארו

קארו, אבקת

רוואניס

רוון

ריבלין

רלב"ח

שור

שזר

שחיבר

שטראוס

שלום

שלום, מחקרים

שלום, שבתי

שמוש

שפרבר

שציפנסקי

ששון

F.O.

ר"צ לניאדו, לקדושים אשר בארץ, ירושלים תשי"ב.

ר"ש לניאדו, בית דינו של שלמה, ירושלים תשמ"ו.

מ' מטראני, שו"ת המבי"ט (מהרורת מ' בניהו), ירושלים תש"ן.

מכון בן צבי, תיק 302, אוסף הרב יצחק דייך.

א' ניימארק, מסע בארץ הקדם, ירושלים תש"ז.

מ' עבאדי, מעין גנים, ירושלים תשמ"ו.

א' עדס, דרך ארץ, בני ברק תש"ן.

א' ענטיבי, מד ואהלות, ליורנו תר"ב.

---, חכמה ומוסר, ליורנו תר"י.

י' פינטו, נבחר מכסף, ארם צובה תרכ"ט.

י' קארו, שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"ך.

---, אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א.

ש"א רוואניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, חלק שני,

סופיא תרצ"ז-תרצ"ח.

מ' רוון, "מעמד המוסתערכים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי

בארץ ישראל משלהי המאה ה"ט עד שלהי המאה הי"ז", קתורה

17 (חשמ"א), עמ' 73-101.

א' ויי ריבלין, "לקורות היהודים בדמשק במאה הרביעית לאלף

הששי", רשומות ד (תרפ"ו), עמ' 77-119.

ל' בן חביב, שו"ת הרלב"ח, לעמבערג 1865.

ו' שור, מחזות החיים, וויען תרמ"ד.

ז' שזר, "תעודות שבתאיות מארם צובא", מאסף ציון ו (תרצ"ד),

עמ' נד-נח.

י' שחיבר, יצחק ירנן, בואנוס איירס [תשנ"א].

א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב,

ירושלים תשי"א.

ג' שלום, "תעודות שבתאיות חדשות מס' תועי רוח", ציון ז

(תש"ב), עמ' 172-196.

---, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים

תשל"ד.

---, "שכתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו", ת"א תשכ"ז.

א' שמוש, הכתר - ספורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז.

ר' שפרבר ונ' שטרן, "לתולדות השמש", בתוך: ד' שפרבר (עורך),

מנהגי ישראל ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' מב-סד.

י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"ב, ירושלים

תשכ"ח.

י' ששון, כנסת ישראל, ליורנו תרט"ז.

Great Britain, Public Record Office, Foreign Office.